

Paweł Siarkiewicz

Autoreferat

Obraz inteligencji rosyjskiej w opowieściach moskiewskich Jurija Trifonowa

Twórczość Jurija Trifonowa – pisarza oficjalnie publikowanego w ZSRR oparła się próbie czasu i cieszy się popularnością również we współczesnej Rosji – świadczą o tym systematyczne wznowienia jego utworów. Te najważniejsze, wśród nich analizowane w niniejszej pracy opowieści moskiewskie, powstały w latach 70. minionego wieku. Uwzględniając ówczesny społeczno-polityczno-literacki kontekst można sytuować dzieła Trifonowa gdzieś pomiędzy literaturą oficjalną i literaturą dysydencką. W epoce zastoju, przy ograniczonej wolności słowa, przechodziły one przez sito cenzury i były publikowane, co dla niektórych czytelników (m.in. pisarzy Jurija Drużnikowa, Aleksandra Zinowiewa, czy krytyka Jurija Malcewa) stanowiło wystarczający powód ich dyskredytacji, jako nieautentycznych, przedstawiających niepełny lub wręcz fałszywy obraz rzeczywistości. Sceptycyzm wobec twórczości Trifonowa mogła również rodzić jego biografia – był laureatem nagrody stalinowskiej, synem zasłużonego działacza bolszewickiego (co prawda represjonowanego) i nigdy otwarcie nie krytykował polityki ZSRR, co więcej, obruszał się na przypisywaną mu niekiedy na Zachodzie opozycyjność wobec reżimu.

Rosnącej w latach 70. popularności Trifonowa nie można jednak nazwać koniunkturalną. Świat przedstawiony jego utworów, osadzony w radzieckich realiach drugiej połowy XX wieku, ukazywał rzeczywistość gorzką, przygnębiającą, pozbawioną perspektyw. Odminną niż wyidealizowany obraz kraju wykreowany przez państwową propagandę. W oficjalną socjalistyczną narrację nie wpisywał się również bohater Trifonowa – moralnie dwuznaczny, światopoglądowo indyferentny, rozczarowany życiem inteligent. Opis jego dnia codziennego, zwyczajnych trosk i problemów, szczegółów materialnej egzystencji stanowił wyzwanie dla części krytyki próbującej znaleźć dla Trifonowa ideologiczną etykietkę w postaci walki pisarza z drobnomieszczaństwem. Zanurzenie bohatera w realiach życia codziennego oznaczało dużą rozpoznawalność postaci, pozwalało identyfikować się z nimi, rozpatrywać ich rozterki w kontekście własnego sumienia, własnych wyborów. Toteż czytelnicy sięgali po Trifonowa odnajdując w jego utworach prawdę o otaczającym ich świecie i o samych sobie.

Oś problemową opowieści moskiewskich stanowi kondycja moralna człowieka w warunkach aksjologicznej próżni, której źródeł należy szukać w rozczarowaniu, jakie

przeżyła część społeczeństwa rosyjskiego w wyniku odwrotu od tzw. odwilży i zastąpienia jej neostalinowskim kursem ekipy Breżniewa. Cechy charakteryzujące trifonowowskich protagonistów: apatia, zniechęcenie, brak etycznych imperatywów determinujących życiowe wybory są więc pośrednim oskarżeniem systemu politycznego, gdyż ukazują jego destrukcyjny wpływ na człowieka. Analizowane opowieści można rozpatrywać jako kronikę lat 70. minionego wieku, studium społeczeństwa żyjącego w tamtym czasie. Stawiane przez bohaterów Trifonowa pytania o sens życia, jego rozważania o roli pamięci historycznej w kształtowaniu przyszłości, pozostają istotne dla każdego czasu i miejsca stanowiąc o nieprzemijalności problematyki zawartej w opowieściach moskiewskich.

Rozprawa niniejsza zatytułowana „Obraz inteligencji rosyjskiej w opowieściach moskiewskich Jurija Trifonowa” składa się z wprowadzenia, trzech rozdziałów, podsumowania i bibliografii.

We wprowadzeniu przedstawiam sylwetkę pisarza, jego utwory i ich recepcję w Rosji oraz w Polsce. Wymieniam aktualny stan badań nad jego dorobkiem. Wybór tematu rozprawy uzasadniam jego innowacyjnością – w Polsce brak jest pracy typologizującej trifonowowskich protagonistów i zarazem umiejscawiającej ich w szerszym kontekście – toczącego się w Rosji od drugiej połowy XIX wieku dyskursu wokół zagadnienia inteligencji. We wprowadzeniu omawiam również kulturowo-historyczną metodologię zastosowaną do analizy opowieści moskiewskich. Podkreślam wielowymiarowość i interdyscyplinarność prowadzonych badań, z wykorzystaniem narzędzi z różnych obszarów nauk humanistycznych, np. socjologii, psychologii, czy historii. Takie szerokie podejście warunkowane jest antropocentryzmem charakteryzującym pisarstwo autora *Zamiany* i założeniem, że jego dzieła poszukują prawdy o człowieku, zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i społecznym.

W dwóch pierwszych rozdziałach podjąłem próbę zarysowania fenomenu społecznego rosyjskiej inteligencji oraz zaprezentowałem przykłady jej literackich wizerunków w prozie rosyjskiej XX wieku. Ta część pracy stanowi punkt wyjścia i tło dla przeprowadzonej w kolejnym rozdziale typologizacji protagonistów opowieści moskiewskich.

Sam Trifonow niechętny stosowaniu ideologiczno-klasowych pojęć wobec własnej twórczości nazywał wykreowane przez siebie postaci mieszkańcami miasta. Niewątpliwie jednak wpisują się one w sięgający drugiej połowy XIX wieku dyskurs wokół istoty i roli społecznej rosyjskiej inteligencji. Na ów dyskurs składają się zarówno dzieła literatury pięknej jak i publicystyka, dyskusje, debaty i działalność naukowa. W danym kontekście

przywołuję m.in. powstały na początku lat 90. minionego stulecia przy Uniwersytecie w Iwanowie międzyuczelniany ośrodek zajmujący się badaniem fenomenu rosyjskiej inteligencji.

Wśród dzieł publicystycznych podkreślam fundamentalne znaczenie *Drogowskazów – zbioru artykułów o rosyjskiej inteligencji*, których autorami byli m.in. Nikołaj Bierdiajew, Siergiej Bułgakow, Piotr Struve. Ta publikacja z początku XX wieku nadal stanowi punkt odniesienia w toczącej się w Rosji po dziś dzień dyskusji wokół miejsca i roli inteligencji w życiu kraju. Do niej nawiązał m.in. Aleksandr Solżenicyn w słynnym artykule *Wykształciuchy (Образованщина)*, istotnym dla kontekstu tej rozprawy, gdyż opisującym wykształconą część społeczeństwa rosyjskiego po okresie odwilży, inteligencję epoki zastoju. To właśnie jej przedstawiciele stali się bohaterami opowieści moskiewskich.

W pierwszej części pracy poruszam kwestię terminu „inteligencja”, kłopotów z jego definicją, a także uwarunkowań towarzyszących wykształceniu się tej grupy społecznej w Rosji. Przytaczam opiniotwórcze głosy w dyskursie dotyczącym genezy danego fenomenu, jej roli w życiu społecznym i politycznym kraju.

Pytanie o postawę inteligentów wobec rzeczywistości stanowiło element debaty publicznej i jednocześnie stawało się ważnym tematem literatury pięknej szczególnie w przełomowych momentach historii Rosji. W pierwszej części pracy omawiam więc wybranych bohaterów literatury rosyjskiej XX wieku, którzy odzwierciedlają zmieniające się w czasie postrzeganie inteligencji.

Podkreślając aktualność problemu postawy inteligenta wobec rzeczywistości we współczesnej Rosji przywołuję gorącą atmosferę, towarzyszącą „inteligentkim sporom” wokół ostatnich wydarzeń na Ukrainie. Żaźarte polemiki, listy poparcia, czy sprzeciwu podzieliły intelektualną elitę kraju w dużo większym stopniu niż resztę społeczeństwa, które w zdecydowanej większości poparło aneksję Krymu i politykę Kremla wobec Kijowa.

Najobszerniejszą część rozprawy stanowi rozdział trzeci, w którym zostały zaprezentowane postaci inteligentów z cyklu opowieści moskiewskich. W pierwszej części tego rozdziału przedstawiłem okoliczności towarzyszące powstaniu i publikacji analizowanych utworów.

Wstępem do przeprowadzonej w rozdziale trzecim typologizacji trifonowowskich inteligentów jest zarys świata przedstawionego opowieści, czyli materialnego, społecznego i politycznego otoczenia, w którym funkcjonują poszczególne postacie.

Przywołując bachtinowską koncepcję czasoprzestrzeni możemy mówić o moskiewskim chronotopie w twórczości Trifonowa. Moskwa lat 60/70. XX wieku znajduje się w centrum świata przedstawionego analizowanych opowieści - jest nie tylko miejscem zamieszkania bohaterów, ale także, ze względu na więź łączącą ich ze stolicą, stanowi istotny element ich opisu. Dominacja szarych kolorów, wybetonowane nabrzeża rzek, rozrastające się osiedla z tysiącami trudnych do rozróżnienia, jednakowych mieszkań, zatłoczone metro – to nie tylko obraz miasta, ale także pośrednia charakterystyka jej mieszkańców – przeciętnych, niczym się nie wyróżniających protagonistów poszczególnych utworów.

Fabula każdej z opowieści rozpoczyna się w latach breżniewowskiego zastoju. Czas narracji poszczególnych utworów pokrywa się zatem z czasem ich powstania: pod koniec lat sześćdziesiątych, na początku siedemdziesiątych XX wieku, trzydziesto- i czterdziestoletni podówczas bohaterowie oddają się retrospektywnym przemyśleniom. Wspomnienia o przeszłości przeplatają się z bieżącymi problemami życia codziennego albo, jak w przypadku *Długich pożegnań* i *Domu nad rzeką Moskwą* prawie całkowicie wypełniają fabułę odsyłając czytelnika do czasów stalinowskich.

W opowieściach moskiewskich można zatem wydzielić dwa wymiary czasu: pierwszy odnoszący się do teraźniejszości, wypełniony bytowymi troskami bohaterów oraz drugi związany z przeszłością – mający charakter egzystencjalnych rozmyślań protagonistów na temat swojego życia. Organiczny związek między przeszłością i dniem dzisiejszym jest charakterystyczny dla fabuły trifonowskich utworów i zarazem odzwierciedla historiozoficzne poglądy pisarza.

Aspekt pamięci o przeszłości obecny we wszystkich opowieściach moskiewskich jest kluczowy w twórczości Trifonowa. W *Domu nad rzeką Moskwą* zagadnienie pamięci nabiera egzystencjalnego wymiaru – autor dzieli bohaterów na tych, którzy chronią pamięć o przeszłości, oraz tych, którzy chcą o niej zapomnieć. Pogląd na historię jest w utworach Trifonowa podstawowym kryterium moralności. Dla jednych historia to nauczycielka życia, dla innych wstydlive wspomnienie nieetycznej, haniebnej postawy sprzed lat.

W opowieściach moskiewskich nie ma bezpośrednich odniesień do aktualnej polityki - wydarzeń lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Ważne miejsce dla wymowy utworów i zrozumienia postawy bohaterów zajmują natomiast lapidarne informacje o II wojnie światowej oraz niedopowiedziane i sformułowane w aluzyjnej formie opisy wydarzeń i faktów związanych ze stalinowskim terrorem.

Aluzyjny język pozwalał Trifonowowi wypowiedzieć to, czego oficjalnie w ZSRR wypowiadać nie było można. Z drugiej strony, lapidarność, nie nazywanie rzeczy wprost i

unikanie patosu charakteryzują całą twórczość autora *Zamiany*. Sam Trifonow, odwołując się do twórczości Czechowa, uzasadniał częste w jego utworach niedomówienia, jako sposób aktywizacji świadomości czytelnika – zmuszenia go do refleksji i zadawania pytań.

Typologizacja bohaterów została przeprowadzona na podstawie starannej lektury utworów. Charakterystyka protagonistów wynika ze szczegółowej analizy postaciowania bezpośredniego (np. opisu wyglądu zewnętrznego, informacji o wieku, zawodzie, stanie cywilnym itp.), jak również pośredniego (np. przeżyć wewnętrznych, otoczenia przedmiotowego, czy biografii retrospektywnej).

Poszczególne postaci zostały nazwane na podstawie najbardziej charakterystycznych dla nich postaw i zachowań. Najważniejsze miejsce w strukturze pracy zajmują „konformiści”, czyli poza jednym wyjątkiem „non-konformisty” – Siergieja Troickiego z *Drugiego życia* – wszyscy główni bohaterowie analizowanych utworów. Epizodyczne i drugoplanowe postaci występujące w opowieściach skategoryzowane jako „karierowicze”, „ideowi rewolucjoniści” i „poputczyki” dopełniają i uściślają obrazy protagonistów. Przeciętność, zniechęcenie, czy brak jakichkolwiek celów w życiu bohaterów zostają np. uwypuklone porównaniem z barwnymi biografiami pryncypialnych „ideowych rewolucjonistów”.

Odrębne miejsce w pracy zostało poświęcone postaciom kobiecym i najmłodszemu pokoleniu przedstawionemu w opowieściach – urodzonym już po wojnie, w latach pięćdziesiątych dzieciom protagonistów. Rzeczywistość widziana oczami żon daje autorowi możliwość spojrzenia na głównych bohaterów z różnych perspektywy. Obrazy nastoletnich są natomiast z jednej strony lustrzanym odbiciem postaw i wartości rodziców, z drugiej – zarysem nowego, dorastającego pokolenia inteligencji.

Bohaterowie analizowanych utworów są rówieśnikami urodzonego w 1925 r. Trifonowa. Mieszkają w Moskwie, gdzie ukończyli wyższe uczelnie, w większości są po czterdziestce, mają rodziny, jedno dorastające dziecko, pracują. Ich charaktery kształtowały się w czasach stalinowskich, młodość została przerwana wybuchem II wojny światowej, a początki dorosłego życia upłynęły w atmosferze chruszczowskiej odwilży.

Wiktor z *Zamiany*, Giennadij z *Bilansu wstępnego*, Grigorij z *Długich pożegnań* i Wadim z *Domu nad rzeką Moskwą* już jako dorośli ludzie, pomimo dojmującego rozczarowania i zniechęcenia nie widzą możliwości radykalnej zmiany swojego życia, odwrócenia jego biegu, nadania mu jakiegokolwiek sensu. Ich egzystencję określa przystosowanie do radzieckiej rzeczywistości, podporządkowanie się rządzącym nią regułom, brak zasad moralnych i kompromisy z sumieniem. Na ich tle wyróżnia się Siergiej z *Drugiego życia*, który jako

jedyny z głównych bohaterów opowieści nie postępuje wbrew sobie, i co znamienne, jest również jedynym, który przedwcześnie umiera.

Dominującą cechą bohaterów Trifonowa jest więc konformizm, który determinuje życiowe wybory i codzienne zachowania. Wadim Glebow z *Domu nad rzeką Moskwą* z obawy o swoją karierę naukową zgadza się wziąć udział w politycznej nagonce na uniwersyteckiego profesora. Nieetyczne postępowanie bohatera jest wynikiem kalkulacji własnego interesu, realizacją wpajanej od kołyski zasady, że nie należy się wychylać, ale także wypadkową głęboko ukrytego, nieuświadomionego strachu, którego źródłem jest pamięć o stalinowskich represjach. To właśnie strach mający korzenie w wydarzeniach nieodległej przeszłości jest jednym z głównych czynników konformistycznych postaw, obok apatii i chęci poprawy sytuacji materialnej.

Bohaterowie opowieści moskiewskich nie kontestują otaczającej ich rzeczywistości. Społeczna mimikra trifonowowskich protagonistów, ich przystosowanie do otoczenia wyraża się w zwykłych życiowych sytuacjach: daniu łapówki w sklepie, handlu przywiezionymi z zagranicy ubraniami, zakupie na lewo materiałów budowlanych, zabiegach o przyjęcie na uniwersytet syna nieuka...

Konformizm uwiera ich jednak. Pomimo oznak życiowego powodzenia odczuwają dyskomfort, brak satysfakcji z wykonywanej pracy, zadowolenia z małżeństwa, czy zdobytego za cenę wyrzeczeń większego mieszkania. Dokonywane przez nich wybory powodują wyrzuty sumienia. Konformistyczne postawy rodzą potrzebę ich racjonalnego wytłumaczenia. Pomocne okazują się tutaj fatalistyczne koncepcje losu człowieka i prosta konstatacja, że tak postępują wszyscy.

Bohater *Bilansu wstępnego*, winą za nieudane życie obarcza czasy i okoliczności. Podobną myśl formułuje protagonista *Domu nad rzeką Moskwą*, który stwierdza, że to nie ludzie, ale czasy decydują o sytuacji jednostki. Ten swoisty fatalizm w postrzeganiu losu człowieka lapidarnie ujmuje Giennadij Klimuk, historyk-marksista z *Drugiego życia*: „wszystko jest nieważne i nie ma znaczenia, oprócz dziejowej konieczności”. Dla większości protagonistów występujących w opowieściach moskiewskich, owa dziejowa konieczność, jest argumentem służącym uspokojeniu sumienia, usprawiedliwieniu nieetycznego postępowania.

Postawy inteligentów z opowieści moskiewskich nie prezentują pełnego obrazu zachowań symptomatycznych dla rosyjskiego społeczeństwa epoki застою. Nie ma u Trifonowa m.in. postaci kontestujących radziecką rzeczywistość dysydentów, czy emigrantów, którzy, jak chociażby brat cioteczny autora *Zamiany*, zdecydowali się na

opuszczenie kraju. Biografie inteligentów zobrazowanych w opowieściach moskiewskich są natomiast, jak się wydaje, najbardziej typowe dla tamtego okresu.

Protagonści opowieści moskiewskich nie są w swoich rodzinach pierwszym wykształconym pokoleniem. Już ich rodzice i dziadkowie byli profesorami, prawnikami, inżynierami – należeli do intelektualnej elity kraju. Trifonowowskich bohaterów nazwalismy więc w niniejszej pracy spadkobiercami przedrewolucyjnej inteligencji, choć w ich postawach i światopoglądzie trudno doszukać się wartości, które przyświecały poprzednikom. Wewnętrzne rozterki, apatię i brak satysfakcji z życia – pomimo osobistych i materialnych osiągnięć: założonych rodzin, przeprowadzek do większych mieszkań, czy zawodowych sukcesów – można wówczas tłumaczyć jako rezultat zmagania się poszczególnych postaci z dziedzictwem przeszłości. Refleksja nad życiem, konfrontacja własnej biografii z historią kraju i najbliższej rodziny prowadzi bowiem inteligentów Trifonowa do konstatacji o nicości osiągniętych przez nich celów i podejmowanych wysiłków.

Fabula w prozie Trifonowa ma znaczenie drugorzędne – pełni funkcję służebną wobec głównego celu, jakim jest próba rozszyfrowania rzeczywistości – odkrycia logiki stojącej za postępowaniem i decyzjami poszczególnych bohaterów. Psychologizm utworów Trifonowa zawierający się we wnikliwej analizie ludzkich postaw, często przybiera formę samoanalizy – autorskiej introspekcji, widocznej szczególnie w ostatnich dziełach pisarza. Sięgając do osobistych doświadczeń autor dokonywał na podobieństwo własnych bohaterów, oceny swoich postaw i wyborów z przeszłości.

Życie pisarza stanowiło zatem inspirację dla kreowanej przez niego rzeczywistości, a przesiąknięta autobiografizmem twórczość była sposobem poszukiwania prawdy o samym sobie, formą rozrachunku z własnym życiem. Wymowa opowieści moskiewskich wolna od elementów moralizatorskich, pouczeń i autorytatywnych sądów, w jakimś stopniu przypomina więc akt spowiedzi: autora i rówieśnego mu pokolenia.